

14. A potenciális antecedensről*

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. Bevezetés

Az alábbiakban a koreferencia néhány kérdését vizsgálom, a magyar nyelv specifikumaival összefüggésben. Miközben a dologemlítés ismétlése általános szövegtani jelenség, és jórészt egyetemes elveken nyugszik, aközben egyes nyelvek eltérő módokon (is) konstruálják meg a koreferens szerkezeteket. Feltűnő, hogy a koreferens szerkezet második tagja, az anafora a meghatározó elem az elméleti modellekben és a leírásokban. Az első említés, az antecedens, amely a maga helyén potenciális előzmény, kevés figyelmet kapott. Jóllehet, az első említés nagymértékben meghatározza a második említés konstruálási lehetőségeit, mind szemantikai, mind pragmatikai tekintetben. E két tényező végső soron mindig diskurzusközegben lép működésbe: a koreferencia diskurzusjelenség, nem a mondat szerkezeti tulajdonsága (ahogy azt Halliday és Hasan, valamint Givón kifejti), bár jórészt mondatgrammatikai eszközökkel fejeződik ki, megjegyezve azt, hogy grammatikán a szemantikát és pragmatikát tartalmazó használatalapú nyelvtant értjük.

A potenciális antecedens kérdését három szempontból közelítem meg. Az első szempont a korábbi kognitív grammatikai anaforaértelmezés, a referencia-pont-szerkezetre összpontosítva. A második szempont az E/3. potenciális antecedens komplex szemantikai és pragmatikai jellemzése, kitérve az első, nominális említés szemantikai tartalma mellett az általa felidézhető tudáskeret kontextualizáló szerepére, a fogalmi lehorgonyzásra (ez az anchoring). A harmadik szempont az E/1. és E/2. antecedensek szemantikai és pragmatikai leírása, az E/3. antecedensekkel párhuzamba állítva. Az E/1. és az E/2. lehorgonyzottságú igealakokban jelölt dolgok grammatikai státusa nem feltétlenül azonos az E/3. lehorgonyzottságú igealakokban jelölt dolgok grammatikai státusával, mert az E/1. és az E/2. mondatbeli szereplő egyúttal az alap (ground) része, egyszerre onstage és offstage, míg az E/3. csak szereplő lehet.

* Köszönöm Tátrai Szilárd lektori alaposságú megjegyzéseit, valamint Dobi Edit és Andor József szerkesztői gondosságát.

2. Az antecedens kognitív anaforamagyarázatokban

Az így formálódó kérdések közül a jelen tanulmányban elsőként a potenciális antecedens potencialitását vázolom, az általa megnyitott fogalmi tartomány jellegét és az e tartományba illeszkedő anafora lehetséges változatait. A kiindulópont egyrészt egyes korábbi kutatások tartományértelmezése (például Sanford–Garrod 1981 javaslata és a referenciapont-szerkezet), másrészt a kognitív nyelvtan anaforakorlátainak elmélete (van Hoek 1997 és Langacker 1999 magyarázatában).

Mind van Hoek (1997), mind Langacker (1999) elsősorban az egyetlen egyszerű mondaton belüli anaforaszerkezetre összpontosít, és nem kis részben a generatív leírás c-command elméletén (Reinhart 1983) lép túl, a Langacker-féle kognitív grammatika elveivel. A kognitív magyarázat egyik fő összetevője a főnév és a névmás közötti különbség a hozzáférhetőség és a feltűnőség szempontjából. Van Hoek elsősorban az angol nyelvre összpontosít. Van Hoek (1997: 4) szerint „a teljes főnév a referens alacsony hozzáférhetőségét jelzi, azaz az nem feltűnő a közvetlen kontextusban [...], a névmás a referens viszonylag magas hozzáférhetőségét jelzi, az viszonylag feltűnő a beszélők figyelmé számára (általában, mert korábban említve volt, vagy fizikailag jelen van és észlelhető)”.

Ez a leírás nyilván annyiban kötődik az angol nyelvhez, amennyiben egyrészt kötelező a személyes névmás használata, másrészt a kötött szórend a mondatrészi szerepeket is jórészt kiosztja. Ebből következően az egy mondaton belüli koreferencia viszonylag zárt struktúrákban valósulhat meg. A koreferenciát irányító elvek (van Hoek 2007: 891) az alábbiak:

„a) Egy névmásnak egy hozzá tartozó referenciapont tartományában kell megjelennie. Ez egyszerűen része a névmás jelentésének – a névmás által színre vitt fogalom és a színén kívüli, nagymértékben hozzáférhető, referenciapontként funkcionáló fogalom közötti megfelelés.

b) Egy teljes főnév – egy név vagy leíró kifejezés – nem jelenhet meg a hozzá tartozó referenciapont tartományában, mert ez szemantikai konfliktust eredményezne a teljes főnév (amely az alacsony hozzáférhetőséget és a referenstől való fogalmi távolságot foglal magában) és a teljes főnév kontextusa között.”

Van Hoek kiinduló példái a következők (van Hoek 1997: 63; * jelzi a mondaton belüli szereplők közötti koreferencia lehetetlenségét):

- (1)
- a) Near him, Luke saw a skunk.
 - b) His mother says John is a wonderful human being.
 - c) *Near Luke, he saw a skunk.
 - d) *He says John’s mother is a wonderful human being.

A potenciális antecedensről

Az (1) példái magyar átfogalmazásban a következők (a magyar változatok nem feleltethetők meg részenként az angolnak):

(2)

- a) János a közelében látott egy skorpiót.
- b) Az anyja szerint János nagyszerű ember.
- c) *[ő, E/3.] Látott János mellett egy skorpiót.
- d) *Szerinte János anyja nagyszerű ember.

A van Hoek-féle magyarázat alapvetően abból indul ki, hogy a koreferencia a referenciapont-szerkezet egyik fajtája, sematikus megvalósulása. A koreferenciának mint referenciapont-szerkezetnek több változata van. A fenti elvek az egyszerű mondaton belüli, sőt azon belül a bővítményláncon belüli koreferenciára érvényesek, elméleti kiterjesztéssel általában a koreferenciára.

Van Hoek (1997: 58–59) megnevezi a referenciapont kiválasztásának fő elveit. A leírásban meg kell állapítani, hogy milyen tényezők motiválják egy entitásnak a referenciapontként működtetését, másrészt fel kell deríteni a begyakorolt angol referenciapont–domínium konfigurációk (konstrukciós sémák) rendszerét. Az anaforakorlátok referenciapont-struktúráit három fő tényező határozza meg.

A feltűnőség (prominencia) elve szerint „X valószínűleg referenciapontként működik Y-hoz képest, ha X feltűnő az Y-t tartalmazó kontextusban” (van Hoek 1997: 58). A Langacker-féle kognitív nyelvtanban egy elem feltűnő, és referenciapontként van kiválasztva, ha profilálva van az adott fogalmon belül. „Az ige bővítményei [complement, nominálisként] az ige által profilált kompozitumszerkezet részeként annyira feltűnőek, hogy kötelezően referenciapontként konstruálódnak a bővítménylánc fogalmain lefelé” (van Hoek 1997: 73). Szintén erősen valószínű a referenciapont-státusa az adott elemnek, ha az a trajektor egy adott fogalmon belüli viszonyban.

A második elv, a lineáris szórend elve szerint X inkább referenciapont Y-hoz képest, ha X Y előtt van a konceptualizáló figyelmének előterébe helyezve.

A harmadik elv a konceptuális kapcsolat. A nominálisok akkor vannak szorosan összekapcsolva, ha például egyetlen bővítményi (kidolgozói) láncban vesznek részt.

A fentiekkel együtt van Hoek (1997: 55) hangsúlyozza: a referenciapont–domínium konfiguráció egyszerre objektívizált és szubjektívizált szerkezet, és ebben a kettős tulajdonságukban dinamikus.

A fentieknek megfelelően az (1)-ben és a (2)-ben megadott példák elemzése egyértelmű a van Hoek féle modellben. Az (1a)-ban a *him* névmás feltűnő és könnyen hozzáférhető, a hozzá tartozó referenciapont (*Luke*) tartományában jelenik meg, a mondatban első említésként, és fogalmi kapcsolatban áll a nominálissal, egyetlen bővítményi sorban. Ezzel szemben az (1c)-ben a nominális

(*Luke*) alacsony hozzáférhetőségű, nem tartozik a *he* személyes névmás mint bővítmény szerkezetébe.

A modell nyelvspecifikus jellege megmutatkozik a szórendi kötöttségben: van Hoek (1997: 65) szerint a mondatban az alany tartományában konstruálódik meg minden nominális, az alany az elsődleges referenciapont a mondatban. Ez az angol specifikum eredményezi a második elvet, mert az alany az angolban sorrendben az első nominális. A magyarban – számos más nyelvhez hasonlóan – ez nincs feltétlenül így, ennek megfelelően a grammatikai alany nem lehet feltétlenül az elsődleges referenciapont bármely koreferens szerkezetben.

A potenciális antecedens felismerése és valós antecedenssé válása a van Hoek féle modellben egyrészt a feltűnőségen és a fogalmi kapcsolódáson előre felé mutatva alapul, másrészt az anafora révén visszafelé. Ez a kataforikus–anaforikus kettősség indokolt, ezt Givón (1983, 2001) korábban már határozottan jelezte. Ugyanakkor egyrészt van Hoek nem mondja ki ezt a kettősséget, másrészt magát a referenciapont-struktúrát mint konstrukciót egyértelműen az egyszerű mondaton belüli grammatikai (azaz kognitív grammatikai) konstrukciónak tekinti, vagyis az anaforát az egyszerű mondaton belüli viszonyként tekinti levezethetőnek. Ezt a korlátot van Hoek (1997: 132–145) az általa grammatikailag központi tekintett alany és a Givón és Chafe nyomán pragmatikai értelemben vett diskurzustopik közötti viszony hangsúlyozásával lépi át.

E ponton tovább lehet lépni más megoldások felé annak érdekében, hogy a magyar (vagy más) koreferens szerkezetek egységes használat alapú keretben leírhatók legyenek, nem korlátozva a leírást az egyszerű mondaton belülré, illetve az igei függőségi viszonyokra. A koreferencia legfontosabb tényezői a fentieknél kissé tágabb leíró keretben a következők.

A dologra irányultság (fókuszálás) a kiindulópont: valamely dologfogalom a figyelem középpontjába kerül, szövegbeli említés révén. Az említett dologfogalom aktiváltsága a szöveg egy további részében még fennmarad, bár aktiváltsági szintje csökken, illetve újabb említés az előhívottságot megerősíti és fenntartja.

Az előzmény nélküli említés az első említés. Előzmény nélküli az említés, ha a beszélőtársak számára a pillanatnyi figyelmi keretben nem idézhető fel már behívottként az adott dologfogalom; még akkor is, ha az adott szöveg egy korábbi, távolabbi szakaszában már szó volt róla, de annak aktiváltsága megszűnt az adott figyelmi keretben. Givón (1983) eredményei alapján tíz egyszerű mondat vagy tagmondat (clause) után topikállandóság mellett is szükséges a teljes főnévi újraemlítés. Ez a megfigyelés az antecedens figyelmi szintjének csökkenését és újraemlítés nélkül fókuszáltságának megszűntét jelzi. Az inherens topik és az E/1. vagy az E/2. szereplő esetében azonban az első említés nem határolható körül ilyen könnyen (l. alább).

Érdeemes inkább egyszerre episztemikusan lehorgonyzott egyedi megnevezésként és kontextuálisan megnyitott tudáskeretként azonosítani a dologemlítés által

A potenciális antecedensről

előhívott tudást már az első említésnél, vagyis a potenciális antecedensek esetében, amely nem független az érintett mondat(ok) igéi által előhívott forgatókönyvtől. Ennek egyik korai megfogalmazása a Sanford–Garrod (1981) és Garrod (1995: 15) által explicit és implicit fókuszálásnak nevezett művelet. A szerzők megkülönböztetik az explicit és az implicit fókusz: az első valamilyen entitásra összpontosít a szövegben, a második pedig az entitást jellemző forgatókönyvet, háttértudást hívja elő. Sanford–Garrod (1981) és Garrod (1995) szerint az explicit fókusz előtérbe helyezett információt tartalmaz, egyedekre, példányokra vonatkoztatva, amely közvetlenül a szöveg értelmezéséből ered, specifikus egyed- vagy szereplőegyenítés történik. Az explicit fókusz főképp a névmások, mutató névmások kifejezések értelmezésében van jelen, kissé más formában a tulajdonnevekében és bizonyos kvantorokéban. Korlátozott kapacitás jellemző rá az egy időben kódolható, egyedekre vonatkozó megkülönböztetések számát tekintve.

Az implicit fókusz háttér-információkat tartalmaz a szituációkról és az ábrázolt egyedek típusairól, forgatókönyvekkel összefüggésben, fő funkciója a szerep- és típusegyenítés. Elsősorban a határozott főnévi kifejezések értelmezésében van jelen, nincs korlátozott kapacitása (csak a különböző forgatókönyvek logikai összeférhetősége tekintetében).

„A szövegreferensek az explicit fókusz által horgonyzódnak le az egyedreprezentációhoz, majd az egyedpéldányok (entitáspéldányok) a szituációs reprezentációhoz az implicit fókuszbeli szerepleképezés által horgonyzódnak le” (Garrod 1995: 5). A határozott főnévi kifejezést a forgatókönyv-alapú fókuszálás irányítja, a névmást az entitás alapú fókuszálás. Az anaforikus névmás az explicit fókusz által képeződik le egy példányra (entitásra), de megértése részben az inferenciális topikirányítás és az inferenciális tartalomirányítás által történik.

Sanford és Garrod modelljét (elhagyva az általuk használt terminológiát) az itt alkalmazott kognitív grammatikai keretbe átfordítva az látható, hogy a szerzőpáros által említett kettősség jól követhető. Egyrészt a nominális mint potenciális antecedens dolgot nevez meg, közvetlen szemantikai tartalmával. Ez a nominális episztemikusan le van horgonyozva, vagyis a beszélő és a hallgató által azonosítható példányt (példányokat) nevez meg a szövegrészben. Másrészt viszont a nominális, a potenciális antecedensként funkcionáló nominális felidéz valamilyen tudáskeretet, még ha erősen sematikus is, vagyis fogalmilag is lehorgonyzódik, kontextualizálóként funkcionál (anchoring; vö. Imrényi 2019; Tátrai 2022). Ebbe a nagymértékben sematikus, Gestalt-jellegű tudáskeretbe beletartozik a nominális által jelölt entitás dologszerűsége (ontológiája a fizikai tárgyak analógiájára), továbbá valamilyen mértékű specifikussága. A lehorgonyzás összetettsége e ponton mutatkozik meg: a beszélőtársak olyan (sematikus) tartalmakat társíthatnak a nominális szűkebb szójelentéséhez az adott kontextusban, amely tartalmak számukra specifikusan teszik azonosíthatóvá a megnevezett en-

titást. Ezek a tartalmak részben korábbi ismeretek felidézése révén állnak rendelkezésükre, részben az adott kontextusból származnak, pontosabban abból a módból, ahogy a megnevezett dolog a mondatban és szöveggörnyezetében kontextualizálóként működik. A dologra vonatkozó pillanatnyilag felidézett ismereteknek a perspektivizálása ebben a tekintetben jelentős tényező, a Sanders–Spooren-féle (1997) nézőpontszerkezet kiindulópontjainak megfelelően. A potenciális antecedens mint mondatbeli szereplő semleges kiindulópontot nyit meg a mondaton belüli koreferens szerkezetben, és amely érvényben maradhat a rákövetkező mondatban is a rá visszautaló anafora révén.

A potenciális antecedens által (későbbi anafora nélkül is) a beszélőtársak számára aktivált ismeretek adják azt a fogalmi tartományt, amelyben a második említés, tehát az anafora megjelenhet. Ebben a tartományban valóban nem fér meg a nominálissal történő második említés a van Hoek által bemutatott példákban. A (2) példáit ismételten felidézve, az látható, hogy a (2a)-ban *János* a mondatbeli elsődleges szereplő (alany, experiens és semleges perspektivikus kiindulópont), a másik, másodlagos szereplő a skorpió: *János* látja a *skorpiót*, a skorpió látótávolságon belül van *János* számára.

Ehhez a *János*hoz mint elsődleges szereplőhöz (referenciaponthoz) képest konceptualizálja a beszélő a mondatbeli jelenet többi részét (az eseményt). Ebben a jelenetben a határozói elem (*nem messze magától*) *János*nak mint elsődleges szereplőnek a beszélő által felidézett fogalmi tartományán belül van, itt valóban referenciapont-szerkezetéről van szó. A mondatban *János* le van horgonyozva E/3. alakban, az sem nem beszélő, sem nem hallgató. És egyúttal dologhoz kötött kontextualizáló is a mondatban, a *János* név által történik meg a rá vonatkozó információ diszkurzív fogalmi lehorgonyozása (vö. Imrényi 2019, Tátrai 2022) A beszélőnek és a hallgatónak vannak ismeretei *János*ról. Egyrészt általánosan a rá vonatkozó tudáskeretben: ismerik korábbról, különben nem keresztneven említenék, és tudják fő jellemzőit. Másrészt konkrétan az adott diskurzustérben valamit tudhatnak *János* fizikai környezetéről (éppen hol volt, mit csinált az elbeszélte jelenet előtt és alatt, és veszélybe került-e, tehát a nyelvileg megkonstruált vagy csak észlelt vagy elképzelt elemi jelenetek soraként). Mindkét szempont a lehorgonyozás révén lép működésbe, a beszélő diskurzustér-konstruálása révén, pontosabban azáltal, ahogy a beszélő megkonstruálja azt a referenciális keretet, amelyben a skorpió meglátása *János* számára bekövetkezett. A (2a)-ban *János* hozzáférhetősége és érthetősége episztemikusan közvetlen.

(2)

- a) *János* nem messze magától látott egy skorpiót.
- b) Az anyja szerint *János* nagyszerű ember.
- c) *[ő, E/3.] Látott *János* mellett egy skorpiót.
- d) *Szerinte *János* anyja nagyszerű ember.

A potenciális antecedensről

A (2c)-ben a mondatbeli alany, észlelő és elsődleges szereplő az [ő, E/3.]. Nincs nominálissal megnevezve, tehát a beszélő és a hallgató számára közvetlenül ismert valaki, aki az adott jelenet megtörténtekor jelen volt, de a mondat megkonstruálásában a beszélő nézőpontja szerint nincs közvetlen kapcsolatban a másik két szereplővel, *Jánossal* és a *skorpióval*. Szemantikai szerepe téma vagy experiens, nem aktív. *János* az E/3. semleges kiindulópontján keresztül dolgozható fel, *János* maga nem semleges kiindulópont a mondatban, hanem egy másodlagos szereplő körülményjelölői (határozói) funkcióban a *skorpióhoz* képest is. Az [ő, E/3.] látja a skorpiót, nem János. A (2c)-ben a *János* név által a beszélőtársakban felidézett tágabb tudáskeretnek föltehetőleg kisebb a jelentősége, a szerepe és a részletezettsége, mint a (2a)-ban, miközben mindkét mondatban a skorpió a *lát* ige tárgyi bővítménye, de eltérő alanyokkal.

3. Antecedens több mondatnyi hatókörrel

Kérdés, hogy amennyiben több tagmondaton vagy egyszerű mondaton átnyúló koreferens szerkezetről van szó, mennyiben érvényesülnek az antecedens fent vázolt jellemzői.

A dologemlítés az adott dolgot a pillanatnyi figyelem fókuszába helyezi. A dologra irányuló figyelem hatóköre azonban korlátozott. Egyrészt mert más dolgok is szóba kerülnek egy-egy mondatban vagy szövegrészletben, amely a figyelem mégoly rövid tartamú áthelyezésével jár. Másrészt mert a figyelem intenzitása idővel csökken.

Az anaforikus vagy kataforikus említés fenntartja hosszabb távon, tagmondaton túl a figyelemnek egy adott dologra irányulását. A többszöri említés folyamatosan a figyelem előterében tartja az adott dolgot, más dolgokkal szemben vagy azok mellett. A (3) példájában a mondatbeli két szereplő egyetlen jelenet erejéig jelenik meg a színen. Nincs közvetlen folytatása az eseménynek, és előzménye sem feltétlenül (lehet egyszerű közlés).

(3)
Péter munkából hazafelé vett egy könyvet.

A (4) példájában az látható, hogy az első mondat mindkét szereplője színen marad egy másodikban is.

(4)
Péter vett egy könyvet. Azt olvasta egész este.

Az (5)-ben azonban a (3) egyik szereplője, a *könyv* már nem kap új említést, a figyelmi hatóköre az első mondaton belül marad. Az első mondat eseménye

egy másik eseménnyel folytatódik a második mondatban, amelyben egy újabb szereplő (*barát*) jelenik meg referensváltással (switch reference). A cselekvő alanya azonban ugyanaz.

(5)

Péter munkából hazafelé vett egy könyvet. A könyvesboltból kijövet összefutott egy barátjával.

A többszöri említés összetett szerkezet, amelynek a feldolgozása több szinten és egymásra következő műveletekkel történik meg.

A prototipikus esetben az első említés potenciális antecedensként funkcionálhat, teljes főnévi szerkezettel, részletező jelentéssel. Ekkor a hallgató még nem tudhatja feltétlenül, hogy lesz-e második említés. A (4) első mondatában a két dolog teljes főnévvel (nominálissal) van megnevezve. Mindkettő lehet előzmény, a hallgató nem tudhatja feltétlenül, hogy mi következik, a beszélő viszont már általában tudja, hogy mivel folytatja a szövegét. Úgy konstruálja meg a mondatát, hogy a megfelelő dologmegnevezés potenciális antecedens legyen. Ez a nominális megnyit egy fogalmi tartományt a diskurzustérben, amelyben maga az első említés referenciapontként funkcionál (lásd az előző pontban vázoltakat). Ebben a fogalmi tartományban a nominálishoz további lehetséges fogalmak kapcsolódhatnak, valamely tudáskeretnek megfelelően, de kontextuálisan korlátozva, pontosabban a fogalmi lehorgonyzás műveletében kontextust építve. A beszélő szándékától függ, hogy szövege megkonstruálása során él-e ezzel a lehetőséggel, illetve melyik lehetséges változatot használja fel. A koreferencia esetében a legfőbb sajátosság az, hogy a második említés, vagyis a referenciapontszerkezetben a cél nyelvi jelölője ugyanarra a dologra vonatkozik, amire az első említés, vagyis a referenciapont.

Amennyiben a második említés megtörténik, a potenciális antecedens valós antecedens lesz. A (4) első mondatának két szereplőjével kapcsolatban további jeleneteket lehet megkonstruálni: a (4) és az (5) két lehetséges változatot mutat be. A (4)-ben mindkét potenciális antecedens ténylegesen előzmény lesz a második mondat megértése során. Az (5)-ben a cselekvő alany kap második említést, a grammatikai tárgy már nem.

A második említés, az anafora prototipikusan számot és személyt jelölő véges alakban vagy névmási formában, szemantikus szemantikai tartalommal az első említés, az antecedens fogalmi tartományában válik értelmezhetővé. A működésbe hozott fogalmi tartományban jelölődik ki az első említés közvetlen hatóköre, szemantikai profilja, vagyis aktuális jelentése, és a második említés ebbe a hatókörbe illeszkedik be mind jelentésében, mind kontextusában. Miközben tehát az antecedens a felidézett kontextualizáló tudáskerettel referenciapontként hozzáférést ad az anaforához mint célhoz, aközben az anafora visszacsatol a referencia-

A potenciális antecedensről

ponthoz, az antecedenshez. Az anaforával a konceptualizáló a visszakeresésben megkeresi, azonosítja azt a fogalmat, amely az előzményben aktiválva lett, és még elég erős az aktiváltsága, feltűnősége, hogy fel lehessen idézni, meg lehessen találni. Ekkor jön létre a referenciapont-szerkezet. A koreferenciának ez az alapszerkezete nem független a tagmondatok igéitől, az igék által aktivált forgatókönyvektől.

Az antecedens – a fentiek fényében – a szemantikai (grammatikai) mellett pragmatikai tényező a szövegben. Givón (2001: 198) a topikot, a topicalizációt grammatikailag kódolt pragmatikai funkciónak tartja. A topik fogalmának értelmezése az antecedens itteni elemzéséhez nem szükséges. Megjegyzendő azonban, hogy az előző részben az antecedens funkciójában azonosított kontextualizáló szerep jórészt átfedésben van a topik egy általános funkcionális értelmezésével: „A topik típusú kontextualizáló azt a személyt vagy dolgot nevezi meg, aki/amely az üzenet témája” (vö. Imrényi 2017: 747). Míg az Imrényi-leírás nem terjed ki a dologisméltásra, Givón (2001: 198) éppen ezt hangsúlyozza: „A topicalitás alapvetően kognitív dimenzió, amely a többrésztvevős mondatok (clause) feldolgozása során egy vagy két résztvevőre irányuló fókuszálásban valósul meg”. Ebből a tényezőtől következik a topik státusú bővítményeknek az alábbi két szövegdisztribúciós jellemzője Givón (2001: 198; kiemelés az eredetiben):

„**Kataforikus állandóság:** a bármilyen grammatikai eszközzel topikálisabbnak jelölt argumentumok sokkal hosszabban állandóak a rákövetkező diskurzusban.

Anaforikus hozzáférhetőség: legalábbis néhány topikjelölő grammatikai eszköz esetében az általuk jelölt argumentumok általában már topikálisok a megelőző diskurzusban.”

Givónnak két további megállapítása szintén ide tartozik. „Fontos hangsúlyozni, hogy a topik pragmatikai funkciója, mint majdnem minden grammatika által kódolt pragmatikai funkció elv szerint nem eseményhez, hanem diskurzushoz kapcsolódó tulajdonság. Vagyis a topik nem tagmondaton belüli, hanem inkább tagmondaton kívüli funkció, amely a tagmondat diskurzuskontextusához kapcsolódik” (Givón 2001: 198). Givón azt is megjegyzi ugyanitt, hogy a mondatbeli résztvevők kognitív (eseményközpontú) és kommunikatív (diskurzusközpontú) feltűnőségét egyes funkcionálisok összemoszák. Langacker például a kommunikatív prominenciát a kognitív prominencia alá rendeli, míg mások (például Hopper és Thompson) ezt fordítva teszik.

Givón intelmeit meg lehet támogatni Halliday–Hasan (1976: 8) korai megállapításával: a koreferencia ugyanannak a dologfogalomnak az aktiváltságát tartja fenn egy szövegrészletben, tehát ugyanazt a dolgot mint témát előtérbe helyezi és előtérben tartja a figyelem számára hosszabb távon, azonban ez a művelet

nem mondatokat kapcsol össze. Mindez azt a megfigyelést erősíti meg, hogy az antecedensnek nélkülözhetetlen szerepe van a koreferens művelet végrehajtásában, az anafora anaforaként megértésében. A dologemlítések, főképp az ige sematikus figuráit (a trajektort és a landmarkot, főképp az elsődleges landmarkot) kidolgozó, egy adott jelenetet megkonstruáló mondatban a fókuszált szereplőket megnevező nominálisok potenciális antecedensek, amelyek vagy kapnak további említést a rákövetkező szövegrészben, vagy nem.

4. E/1.- és E/2.-antecedensek

A szövegtani leírásokban az elemzések általában harmadik személyű antecedenseket mutatnak be, általános érvennyel. Azonban az első és második személyű antecedensek nem egyeznek meg feltétlenül a harmadik személyű antecedensek összes jellemzőjével. Az első és második személyben megkonstruált jelenetben a szereplők éppúgy dolgok, mint a harmadik személyűek. Az első és a második személyben megkonstruált szereplők éppúgy lehetnek alanyok, tárgyak vagy határozók egy mondatban, mint a harmadik személyben megkonstruált szereplők. Mégis, fontos és megkerülhetetlen különbségek is megmutatkoznak, elsőként az episztemikus lehorgonyzásban, és ezzel szoros összefüggésben az első és a második személyű szereplők fogalmi lehorgonyzásában.

(6)

- a) Zsuzsa megfordult. Péterre nézett, és kiment a szobából.
- b) Megfordultam. Péterre néztem, és kimentem a szobából.

A (6a)-ban Zsuzsa a kétmondatos szövegrész cselekvő elsődleges szereplője. Az első említése nominális (teljes főnév, lehorgonyzott tulajdonnév), keresztnévi alakban, ami azt jelzi, hogy a beszélő és a hallgató ismeri ezt a szereplőt, mind a pillanatnyi helyzetéről, mind általánosságban sematikusán vannak ismeretei róla. A (6b)-ben a beszélő saját magáról beszél, E/1. alakú igékkal. Az önreferálással és önmagára mutatással az első említést elvégzi, jóllehet nem használ (nem is használhat) nominálist. A hallgató az adott diskurzustérben közvetlenül észlelheti ezt a beszélőt, tehát innen is szerezhet ismereteket róla a kulturális sémáknak megfelelően, illetve ismerheti korábról, és ezekből a tapasztalatokból is fölidézhet róla valamit. A (6a) és a (6b) látszólag két párhuzamos szerkezet, amely csak az elsődleges szereplő személyében különbözik. Azonban ennek az elsődleges szereplőnek az antecedensként történő bevezetése jelentősen eltér: az E/3. változatban az nincsen jelen, kommunikációs értelemben távol van, míg az E/1. változatban az elsődleges szereplő beszélőként jelen van, közvetlenül azonosítható, fogalmilag könnyen hozzáférhető, könnyebben, mint *Zsuzsa* (6a)-ban, minden előzetes ismertség mellett is.

A potenciális antecedensről

Az E/1. mondatbeli szereplő (akár alany, akár tárgy, tehát a figyelem előterében álló entitás) egyszerre a mondatbeli szereplő, színen van (onstage), és egyúttal a mindenkor beszélő, színen kívül (off stage). Vagyis egyszerre elsődleges vagy másodlagos fókuszált szereplő és az episztemikus alap központi része. Az E/1. mondatbeli szereplő a beszélő nézőpontjából egyszerre a referenciális központ és a semleges kiindulópont. A beszélő E/1.-ben önmagáról *én*-ként beszél, önmagára referálva (önreferenciával), deiktikusan. Az E/1.-ben beszélő egyúttal a hallgató számára a *te* (az E/1.-jelöltséggel együtt), a beszélő által használt E/1. alak erre a hallgató számára *te*-re referál.

Az E/2. mondatbeli szereplő (akár alany, akár tárgy, tehát a figyelem előterében álló entitás) egyszerre a mondatbeli szereplő, színen van (onstage), és egyúttal a mindenkor beszélő, színen kívül (off stage). Vagyis egyszerre elsődleges vagy másodlagos fókuszált szereplő és az episztemikus alap központi része. Az E/2. mondatbeli szereplő a beszélő nézőpontjából semleges kiindulópont. A beszélő E/1.-ben az E/2.-ről *te*-ként beszél, erre a *te*-re referálva, deiktikusan. Az E/2.-ben jelölt hallgató mint szereplő saját maga számára az *én* (az E/2. jelöltséggel együtt), a beszélő által használt E/2. alak erre a hallgató számára *én*-re referál.

Az E/1. és az E/2. mondatbeli szereplő humán szereplő vagy metaforikus kiterjesztéssel humán jellegű. Alapbeállítás szerint episztemikus bizonyosság és közvetlen megértés jellemzi az első és a második személyű szereplők mondatbeli feldolgozását.

Az E/1. és az E/2. tükörszimmetrikusan viszonyul egymáshoz a konstruálásban, mindig az adott diskurzustérben kontextuálisan, a pillanatnyi beszélő által kezdeményezett nézőpontoszerkezetben feldolgozható módon.

Az E/1. és az E/2. szereplők konstruálása különbözik a beszélő és a hallgató nézőpontja szerint.

Az E/3. szereplő konstruálása megegyezik a beszélő és a hallgató nézőpontja szerint.

Az E/1. alapbeállításban önreferenciális jellegével és az E/2. félig önreferenciális jellegével szemben az E/3. nem önreferenciális jellegű.

Az E/1. és az E/2. szereplők könnyebben hozzáférhetők, mint az E/3. szereplő. Az E/1. és az E/2. szereplők inherens topikok (vö. Taylor 1996: 211), mindig jelen vannak.

Külön ki kell emelni, hogy a magyar párbeszéd és monológok nagy részében (például a semleges pozitív kijelentő mondatokban) az E/1. és az E/2. szereplő sem nominálissal, sem névmással nincsen külön jelölve, ez a magyarban nem kötelező. Az E/1. és az E/2. véges igealakban annak konstrukciós sémája szerint beépített szám és személy jelöli a szereplőt. A magyar nyelv egyik fő grammatikai jellegzetessége a véges igealak, amely egyetlen konstrukciós sémában, egyetlen morfofonológiai egységben komplexen tartalmazza az ige időbeli

folyamatot kifejező szemantikai tartalmát és a számot, a személyt, az időt és a módot. Ez utóbbiak nem csupán lehorgonyzó elemek, hanem a szám és a személy az ige egyik sematikus figurájának a sematikus jelölője, szemantikai tartalma az elvont dolog. A véges igealaknak a számot, a személyt, az időt és a módot tartalmazó elemei nyelvi egységet alkotnak az igével, nem kívánják meg az elemző feldolgozást, begyakorlottságuk és konvencionalitásuk mértéke rendkívül erős. Ugyanakkor a magyar beszélők nyilvánvalóan felismerik azt, hogy egy adott véges igealak melyik számban és személyben van, és melyikben nincsen, tehát a szám és személy szerinti azonosítás nemcsak az alaphoz képest megtörténő lehorgonyzásban lényeges, hanem a mondatbeli szereplők egyikének az azonosításában is. A számot, a személyt jelölő elemek anaforikus funkcióban a lehorgonyzó funkcionál jobban előtérbe kerülnek, dologjelölő tartalmuk és antecedenskereső jellegük miatt, a konceptualizálónak jobban kell figyelni rájuk, mint az anafora nélküli esetekben. A magyarban tehát lehetséges anaforikus vagy kataforikus kifejezés pusztán a szám és a személy grammatikai jelölésével, véges igealakon vagy nominálison lehorgonyzó elemekkel. Ez a konstruálási mód nem zéró anafora.

Az E/1. és az E/2. mondatbeli szereplő fogalmi lehorgonyzása, kontextualizáló szerepe szintén különbözik a harmadik személyű szereplőkétől. Az E/1. és az E/2. szereplő szemantikailag látszólag erősen sematikus, hiszen szemantikai tartalma mintegy kimerül ebben az E/1.-ben vagy az E/2.-ben. Ugyanakkor a mind az episztemikus, mind a fogalmi lehorgonyzás, a beszélővel vagy a hallgatóval való azonosítás a beszédhelyzetben további szemantikai tartalmakat rendel a sematikus grammatikai jelöltséghez. A beszélőtársak egyrészt közvetlenül észlelhetik egymást, amennyiben egyetlen percepció térben vannak a beszéd ideje alatt, és így észlelt ismereteket társíthatnak a deiktikus grammatikai jelöltséghez. Másrészt lehetnek korábbi ismereteik társukról, amelyek sematikus felidéződhetnek a beszédesemény során. A skála másik végén az E/3. alany szemantikailag részletezett lehet teljes főnévi megnevezéssel, főképp antecedens szerepben.

Az E/1. és az E/2. szereplők konstruálása a koreferencia és azon belül az antecedens szempontjából további specifikus jellemzőt mutat. Ugyanis az E/1. és az E/2. szereplők antecedensként sem kaphatnak nominális kifejezést, szemben az E/3. szereplőkkel. Az E/1. és az E/2. szereplők esetében az első említés is E/1. és E/2. számú és személyű véges igealakokkal történik meg, az abba beépített számmal és személlyel.

A (7) párbeszéd részlete élő, spontán társalgásban mutatja meg, hogyan működik az E/1. koreferencia, azon belül az első említés. A részlet a *Szerintem* című betelefonálás rádióműsor egy adásából (Kossuth Rádió, 1997. augusztus 1. 15–16 óra) származik, a műsor egy belső szakaszából. A beszélgetés témája a bevásárlóközpontok építése volt, pontosabban a bevásárlóközpontok valós és tervezett mennyisége, valamint a bevásárlóközpont jellege, funkciója. A lejegy-

A potenciális antecedensről

zett beszélgetésben a műsorvezető (jele A) és egy nyugdíjas asszony (jele B) párbeszédének legelső részlete olvasható.

(7)

1 (A): Halljuk a következő telefonálót. Jó napot kívánok!

2 (B): Halló!

3 (A): Tessék parancsolni!

4 (B): Én vagyok a vonalban?

5 (A): Igen, hallgatjuk!

6 (B): Jó napot kívánok! Hát megmondom, hogy énnekem nem tetszenek ezek a nagy bevásárlóközpontok, legalábbis ez a mennyiség, amennyit itt akarnak építeni, ezt nagyon sokallom, és szerintem erre nincsen szükség, és én például hogyha egy fél kiló kenyeret akarok venni meg két liter tejet, akkor nem fogok a Pólus Centerbe elmenni a bevásárlóközpontba.

A fenti beszélgetésnek két előzménye van. Az egyik maga a műsor, amely a (7) párbeszéde előtt már zajlott, és utána folytatódott. Az itteni elemzés szempontjából másodlagos, hogy a bevásárlóközpont fogalmát már hosszabb ideje vitták a műsorban, tehát a B betelefonáló ehhez a tematikához, közelebbről diskurzustopikához közvetlenül csatlakozott. Továbbá a betelefonálót először műsoron kívül fogadták a rádióban, és csak később kapcsolták be az élő adásba. Ekkor azonban új beszélgetés kezdődött, és ez olvasható az 1–6. fordulóban (maga a beszélgetés ennél jelentősen hosszabb volt).

Mivel a műsorvezető már hosszabb ideje adásban volt, az elején bemutatkozott és számtalanszor megszólalt, a B betelefonáló első és további megjelenése az érdekes elemzendő tényező, az E/1. antecedens és koreferencia szempontjából.

Az első említés a műsorvezetőtől származik: „Halljuk a következő telefonálót!”. Ez sajátos megnevezés: a műsorvezető még nem megszólítja a betelefonálót, hanem kifelé, a rádióhallgatók felé szól, és egyúttal befelé a stábnak, kérve a következő beszédpartner bekapcsolását. Ugyanakkor egyúttal meg is nevezi azt nominálissal, bár (föltehetőleg) közvetlen interakció nélkül. A betelefonáló keresi saját magát a telefonkagyló és az otthoni rádiókészüléke kettős hanghatásában, ezért hallózik először. Majd az E/1. személyes névmással folytatja, még mindig kérdezve. Ez az *én* tekinthető a betelefonáló első tényleges említésének, az antecedensnek. A 4. fordulóban a betelefonáló által kimondott *én* névmás, illetve a 6. fordulóban a két első E/1. igealak (*kívánok*, *megmondom*) minden tekintetben megfelel az E/1. személyjelölés főntebb összefoglalt jellemzőinek: referense személy, a beszélő maga deiktikusan és önreferáló módon, egyszerre szövegbeli szereplő és offstage beszélő. A műsorvezető és a rádióhallgatók az itt idézett rövid részletben kevés további információt kapnak a betelefonáló fogalmi lehor-

gonyzásához. Annyi derülhet ki az 1–6. fordulóban, hogy hangjából ítélve a betelefonáló felnőtt, idősebb nő, aki a 6. fordulóban lendületesen beszél, határozott véleményt nyilvánít, és lényegében monologizál. A személyére vonatkozó kikövetkeztethető jellemzőket a beszélgetés további részében lényegében meg is erősíti, egy-egy rövid közléssel.

A 6. fordulóban a betelefonáló rövid tagmondataiban az E/1. alakok uralkodnak. Ezek az E/1. említések azonban kétféle megértést kapnak. Az egyik a beszélő részéről történik; a beszélő saját magára referál, saját magát helyezi előtérbe mint elsődleges szereplőt, közelebből mint beszéddel cselekvőt. Szövegében az E/1. elsősorban mint referenciális középpont működik, az ő saját perspektivikus kiindulópontjából konstruálja meg véleményét a bevásárlóközpontokról. A kommunikációs tevékenység másik oldalán a konceptualizáló (itt a műsorvezető és a hallgatók) számára ez az E/1. valójában nem *én*, inkább *ön/maga* lehet (a beszélők magazzák egymást). Ekkor az E/1. elsősorban semleges kiindulópontként funkcionál, tehát a beszélő saját mondatainak a szereplője lesz, de nem közvetlenül a beszélő kiindulópontjából, hanem a műsorvezető és a hallgatók saját kiindulópontjaiból.

Mivel a betelefonáló beszélőként folyamatosan jelen van a diskurzustérben (ha csak hallhatóan is), a műsorvezető és a rádióhallgatók számára folyamatosan észlelhető, egyszerre a beszélgetés egyik főszereplője és az alapnak az egyik beszélőként az egyik középponti eleme. Emiatt az E/1. jelölés majdnem folyamatos, az egyetlen rész a 6. fordulóban E/1. jelölés nélkül a „legalábbis ez a mennyiség, amennyit itt akarnak építeni” két tagmondat. Mégis, a (7) példában, annak itt idézett részletében az E/1. jelöltségű betelefonáló sorozatos megnevezése csak részlegesen tekinthető központi dologemlítésnek. Erről a fogalomról több más dologemlítés (*bevásárlóközpont, mennyiség, kenyér, tej, Pólus Center*) részlegesen elvonja a figyelmet, pontosabban a műsor általános témájára irányítja azt. A betelefonáló saját mondataiban nem ágens, inkább *experiens* vagy *téma*.

5. Összefoglalás

A tanulmányban a koreferencia műveleti szerkezetének első tagját az antecedens vizsgáltam. Az első említés, az antecedens, amely a maga helyén potenciális előzmény, kevés figyelmet kapott. Valamely dolog első említése egy szövegben nagymértékben meghatározza a második említés konstruálási lehetőségeit, mind szemantikai, mind pragmatikai tekintetben. E két tényező végső soron mindig diskurzusközegben lép működésbe: a koreferencia diskurzusjelenség, nem a mondat szerkezeti tulajdonsága, bár jórészt mondatgrammatikai eszközökkel fejeződik ki, megjegyezve azt, hogy grammatikán a szemantikát tartalmazó használatalapú nyelvtant értjük.

A potenciális antecedens kérdését három szempontból közelítettem meg. Az első szempont a korábbi kognitív grammatikai anaforaértelmezés, a referencia-

A potenciális antecedensről

pont-szerkezetre összpontosítva. Itt jeleztem, hogy a van Hoek-féle leírás a referenciapont-szerkezet bevezetésével jelentős eredményt mutat fel, azonban a modellmondaton (clause) belülről korlátozódik, és nem terjesztődik ki a több tagmondaton átívelő koreferenciára. A második szempont az E/3. potenciális antecedens komplex szemantikai és pragmatikai jellemzése, kitérve az első, nominális említés szemantikai tartalma mellett az általa felidézhető tudáskeret kontextualizáló szerepére, a fogalmi lehorgonyzásra (ez az anchoring). A harmadik szempont az E/1. és az E/2. antecedensek rövid szemantikai és pragmatikai leírása volt, az E/3. antecedensekkel párhuzamba állítva. Az E/1. és az E/2. lehorgonyzottágú igealakokban jelölt dolgok grammatikai státusa specifikus, mert az E/1. és az E/2. mondatbeli szereplő egyúttal az alap (ground) része, egyszerre onstage és offstage, a magyarban akár csak véges igealakon jelölve, míg az E/3. csak szereplő lehet. Az E/1. és az E/2. lehorgonyzottágú igealakokban jelölt antecedensek és anaforák emellett olyan mértékig jelöletlenné válhatnak, vagyis az episztemikus közvetlenségük olyan erős lehet, hogy hajlamosak eltűnni a figyelem fókuszából, főképp akkor, amikor a beszélő vagy a hallgató mint szereplő mellett más fontos szereplő is feltűnik. Ez azonban már egy másik vizsgálat tárgya. Hasonlóképpen, a jelen tanulmánynak nem volt tárgya a visszatérés (rekurrencia) azokban az esetekben, amikor egy szöveg vagy szövegrészlet témája egyetlen dolgszerű entitás, amely folyamatosan aktiválva van.

Irodalomjegyzék

- Garrod, S. 1995. Distinguishing between Explicit and Implicit Focus during Text Comprehension. In: Rickheit, G.–Habel, C. (eds.): *Focus and Coherence in Discourse Processing*. Berlin: Walter de Gruyter, 1–17.
- Givón, T. 1983. Introduction. In: Givón, T. (ed.): *Topic continuity in discourse: A quantitative cross-language study*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 5–41.
- Givón, T. 2001. *Syntax. An introduction*. Volume I. Revised edition. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Halliday, M. A. K.–Hasan, R. 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Hoek, K. van 1997. *Anaphora and Conceptual Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hoek, K. van 2007. Pronominal Anaphora. In: Geeraerts, D.–Cuyckens, H. (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 890–915.
- Imrényi A. 2019. Kontextualizáló viszonyok az elemi mondatban. In: Laczkó K.–Tátrai Sz. (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatika tudatosság*. Budapest: Eötvös József Collegium, 29–46.

- Langacker, R. W. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Reinhart, T. 1983. *Anaphora and Semantic Interpretation*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Sanders, J.–Spooren, W. 1997. Perspective, Subjectivity and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert, W.-A.–Redeker, G.–Waugh, L. (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 85–112.
- Sanford, A. J.–Garrod, S. 1981. *Understanding written language: Explorations in comprehension beyond the sentence*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Tátrai Sz. 2022. A kontextualizáció interszjektív műveletei. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *A szövegértés kérdései*. Budapest: Gondolat Kiadó, 43–77.
- Taylor, J. R. 1996. *Possessives in English. An Exploration in Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press/Clarendon.

Potential antecedents

In the paper, I examined the antecedent, the first member of coreference. The first mention of an entity as a thing in a discourse largely determines the construal possibilities of the second mention, both semantically and pragmatically. Obviously, these two factors always come into play in a discourse context: coreference is a discourse phenomenon, not a structural property of the sentence, although it is largely expressed by means of clausal grammar, noting that by grammar we mean usage-based grammar that includes semantics and pragmatics.

I approached the question of potential antecedents from three perspectives. The first aspect is the earlier cognitive grammatical anaphora interpretation, focusing on the reference point structure. I indicated here that van Hoek's description shows a significant result with the introduction of the reference point structure, however, the model is limited within the clause and does not extend to coreference spanning several clauses. The second aspect was the complex semantic and pragmatic characterization of the third person singular potential antecedent, focusing on the semantic content of the first nominal mention, as well as the conceptual anchoring, i. e. the contextualizing role of the knowledge frame it can evoke. The third aspect was a short semantic and pragmatic description of the first person singular and second person singular antecedents, in parallel with the third person singular antecedents. The grammatical status of things marked in epistemically grounded verb forms in the first person singular and second person singular is specific in Hungarian, because the first person singular and second person singular clausal participants are also part of the ground with epistemic immediacy, so they are both onstage and offstage, frequently marked only with finite verb forms (no pronoun or nominal needed), while a third person singular entity can only be a participant.